

2.3. Напрями і чинники перезавантаження зовнішньої політики України. Мінські угоди, їх наслідки та значення

План

- 1. Наслідки окупації Криму та війни на сході України як передумова Мінських угод.*
- 2. Нормандська четвірка, «Мінськ – 1» та «Мінськ – 2».*
- 3. Особливості законопроекту «Про засади державної політики перехідного періоду».*
- 4. Володимир Горбулін про шляхи повернення Донбасу.*

Після Майдану 2013 року Російська Федерація анексувала Автономну Республіку Крим і Севастополь. Були також проголошені так звані Донецька народна республіка (ДНР) та Луганська народна республіка (ЛНР), які 24 травня 2014 року оголосили про об'єднання у так звану «Новоросію».

Агресія Росії проти України в Криму, створення незаконних збройних формувань бойовиків призвели до того, що окремі райони Донецької та Луганської областей були окуповані. Україна втратила приблизно 14,6 тис км² території, або 27,4% загальної площі двох названих областей. Приблизно 1,5 млн жителів Донбасу були змушені залишити свої оселі та переїхати в інші регіони України.

За даними Кабінету Міністрів, на кінець 2019 року на окупованих територіях Криму та сходу України залишилось до 5,5 млн осіб.²⁸

²⁸ «Нас уже 37 мільйонів: статистика Кабінету міністрів». URL: <https://strana.ua/news/246011-skolko-naselenija-v-ukrajine-v-2019-hodupochemu-nas-stalo-menshena-11-millionov.html>

У 2013 році Донецька область нараховувала 4 мільйони 356 тисяч осіб. За новими даними Кабміну – 1 млн 981 тис. Різниця – 2,375 мільйона. У Луганській області на початок 2014 року проживали 2 мільйони 239 тисяч осіб. У 2019 році – 1 мільйон 127 тисяч. Різниця – 1 мільйон 112 тисяч. Населення Криму у 2013 році становило майже два мільйони осіб (згідно з даними Держкомстату України).

Важливі дані щодо втрат населення внаслідок міграції, руйнування економічного потенціалу на Донбасі наводить Володимир Горбулін у монографії «Донбас і Крим: ціна повернення». Він зазначав, що на тимчасово непідконтрольних Україні територіях Донбасу проживає близько 3 млн осіб. Загальна чисельність громадян України, які виїхали з району проведення АТО до інших регіонів, за даними на кінець жовтня 2015 року становила 973,1 тис. осіб і сформувалася внаслідок кількох міграційних хвиль, безпосередньо пов'язаних із періодичністю й інтенсивністю бойових дій. На підконтрольних українській владі територіях Донецької та Луганської областей зареєстровано близько 350 тис. вимушених переселенців, решта виїхала за межі Донбасу.

Частина вихідців із тимчасово непідконтрольних Україні територій запросила притулку в іноземних державах. За даними УВКБ ООН, кількість українських громадян, які звернулися із клопотанням про визнання біженцем у семи країнах, з якими межує Україна (передусім у Російській Федерації, Білорусі та Польщі), становить 353,5 тис. осіб, ще 569,2 тис. осіб перебувають у цих країнах на інших підставах.

Офіційні особи РФ називають набагато більші обсяги переселення до цієї країни, втім, їхні дані не підтвер-

джено. Вихідці з Донбасу, які отримали або отримають правові підстави перебування в країнах ЄС, навряд чи повернуться в Україну, частина людей, які виїхали в Росію, залишиться в цій країні. Передусім до безповоротного виїзду за кордон можуть вдатися мешканці Донбасу, які народилися поза межами України, та їхні нащадки.

Управління Верховного комісара ООН із прав людини порахувало загальне число жертв бойових дій на Донбасі **від березня 2014-го до 31 жовтня 2019 року**. Для підготовки звіту УВКП ООН вивчало повідомлення із широкого кола джерел інформації, оцінюючи їх на предмет достовірності та надійності. Від 41 тисячі до 44 тисяч людей – таку загальну кількість жертв (жертвами ООН називає і загиблих, і поранених) нарахувало назване Управління. З них 9750 людей – це комбатанти, тобто люди, які зі зброєю в руках беруть участь у бойових діях з обох боків фронту. За даними ООН, на Донбасі загинуло 4100 оборонців України.

Аналізуючи основні етапи розвитку подій на сході України після 2013-2014 рр., що стали передумовою Мінських домовленостей, пригадаємо найбільш резонансні події, що в кінцевому підсумку змусили Україну піти на підписання спірних угод.

- **24 травня 2014** року біля Слов'янська було збито український літак АН-30, загинули п'ять членів екіпажу.
- **14 червня** – терористи обстріляли військово-транспортний літак Іл-76, загинули 40 десантників та дев'ять членів екіпажу.
- **24 червня** – біля Слов'янська терористи збили український військовий вертоліт Мі-8, загинуло дев'ять військовослужбовців.

- **10-24 липня** – систематичні обстріли підрозділів ЗСУ системами «Град» з території Російської Федерації.
- **17 липня** – в небі над Донбасом збито цивільний літак Boeing-777 із 298 особами на борту. Ця трагічна подія показала, що протистояння на сході України має інший характер, ніж той фейковий образ, який намагалася нав'язати всьому світові російська пропаганда. Для знищення пасажирського лайнера на висоті 10 км використовували відповідне важке озброєння й уміння ним керувати. Це поставило хрест на спробах країн Заходу робити вигляд, що російська версія про «трактористів і шахтарів, що воюють відкопаною в шахтах зброєю», має право на життя.
- **5 липня** – розпочалася активна фаза антитерористичної операції (АТО) на позиції «ДНР» та «ЛНР». Було досягнуто позитивних змін: звільнені від сепаратистів міста Лиман, Маріуполь, Слов'янськ, Краматорськ, Дружківка, Костянтинівка, Бахмут, Торецьк, Авдіївка, Красногорівка, Мар'їнка.

У серпні темпи українського наступу дозволяли розраховувати, що стратегічну мету повернення під контроль кордону, розрізання території «Л/ДНР», подальшого оточення та ліквідації сил сепаратистів буде досягнуто найближчим часом.

- **28 серпня** – сталася **Іловайська трагедія**: загинули, були поранені й потрапили в полон сотні українських бійців – і все це в результаті безпосереднього втручання російських військ у конфлікт на Донбасі.

Кремль квапився форсувати події й добити Україну, щоб потім диктувати свої умови. Києву доводилося маневрувати, виходячи з наявних сил і засобів.

- **29 серпня** відбулося **засідання РБ ООН** у зв'язку з агресією Російської Федерації проти України, на якому делегація України заявила: «Росія розпочала безпосереднє військове вторгнення на материкову частину України із застосуванням своїх регулярних збройних сил».

Генеральний секретар НАТО Андерс Фог Расмусен кваліфікував вторгнення збройних сил Російської Федерації через східний і південно-східний українсько-російський державний кордон як серйозну ескалацію збройної агресії Росії проти України.

У вересні 2014 року, а потім і в лютому 2015 року українській владі за активної підтримки західних країн (США, Франція, Німеччина) та політичного керівництва НАТО **вдалося досягнути в Мінську політичних домовленостей про послідовні кроки на шляху політико-дипломатичного врегулювання ситуації на сході України.**

Мінськ-1

Мінськ виявився місцем для переговорів багато в чому завдяки присутності Олександра Лукашенка на інавгурації його українського колеги Петра Порошенка. Столиця Білорусі була зручною і з міркувань логістики. 23 червня 2014 року там відбулися перші переговори українських представників і делегатів самозваних «республік».

Після Іловайської трагедії припинення вогню, перепопочинок і можливість для перегрупування сил були для України життєво необхідні. **5 вересня 2014 року Леонід**

Кучма, посол Росії в Україні Михайло Зурабов, представниця ОБСЄ Хайді Тальявіні й лідери самопроголошених республік як приватні особи підписали Мінський протокол, який передбачав припинення вогню, прийняття Закону «Про тимчасовий порядок місцевого самоврядування в окремих районах Донецької і Луганської областей» і відбудову економіки Донбасу. За складний, але необхідний у тих умовах для України закон парламентарії сьомого скликання проголосували на закритому засіданні Верховної Ради 16 вересня 2014 року.

Важливо: закон про ОРДЛО так і не набув чинності, на стадії першого читання зупинилися й зміни до Конституції, що передбачали розширення прав Донецької та Луганської областей.

Говорячи про зміст протоколу, усі пункти можна умовно розділити на три складові:

По-перше, основні пункти першої групи положень передбачали двостороннє припинення застосування зброї, забезпечення моніторингу перемир'я за допомогою ОБСЄ та обмін полоненими й заручниками.

По-друге, були сформовані положення про децентралізацію влади в Україні, зокрема через ухвалення закону про особливий статус деяких районів Донбасу, проведення місцевих виборів у цих районах за новим законом, а також заходи для поліпшення гуманітарного та економічного становища на території конфлікту.

По-третє, був розроблений механізм забезпечення контролю над кордоном з боку ОБСЄ, виведення незаконних збройних формувань, бойовиків та найманців, гарантії безпеки для учасників конфлікту і, звичайно, «продовження інклюзивного загальнонаціонального діалогу».

Усупереч положенням меморандуму російські війська та підпорядковані їм незаконні збройні формування захопили 8 ділянок території загальною площею 1696 км² в районах, які повинні контролюватися українським урядом, та 408 км українсько-російського кордону. В. Путін відмовився анексувати чи визнати «незалежність» «ДНР» і «ЛНР». Натомість зробив ці регіони чинником впливу на політику Києва.

Отже, перший варіант Мінських угод був спробою прийти до компромісного рішення, яке припиняло бойові дії, нормалізуючи політичний процес із гарантіями «особливих» позицій для проросійських сил. Але підписаний протокол містив кілька проблемних позицій.

Перша – нечіткі формулювання. Не було вказано, що саме передбачається під спеціальним статусом Донбасу, не було описано, як саме буде відбуватися припинення бойових дій, і, головне, у якому порядку мають реалізуватися положення. У подальшому каменем спотикання стало саме це: коли мають відбуватися вибори на Донбасі – до відновлення контролю за кордоном і відведення техніки чи після.

Другою проблемою було те, що протокол підписували в умовах, коли Україна стояла перед загрозою повномасштабного воєнного вторгнення.

Третьою проблемою Мінських угод була їхня загальна слабка легітимність. Їх підписували не лідери держав, навіть не голови міжнародних відомств. З боку України це був колишній президент (хоча МЗС України і підтвердило його права як офіційного посланця), з боку Росії – один із послів, а підписи лідерів невизнаних республік, яких на той час ніхто на їхні посади не обирав, узагалі небагато важили.

Щоб розв'язати бодай якусь із цих проблем, переговорники робили спроби конкретизувати положення угоди. 19 вересня 2014 року було підписано Додатковий меморандум, який уточнював і конкретизував заходи на забезпечення перемир'я, майже не зачіпаючи інші, ширші теми переговорів. **Передбачалося відведення важкого озброєння на максимальну дальність його пострілу, створення 30-кілометрової зони безпеки, заборона наступальних дій, використання бойової авіації та встановлення нових міцних загород.** Також передбачалося **організація роботи місії ОБСЄ з моніторингу виконання домовленостей, наголошувалося ще раз на необхідності виведення закордонних збройних формувань, бойовиків і найманців з території України.**

Додатковий меморандум дав певні результати – значно зменшилася кількість загиблих військових і цивільних, активні бойові дії припинилися на деякий час. Проте головні причини конфлікту не було подолано.

У центрі уваги жителів України були захисники Донецького аеропорту – «кіборги». Не спромігшись розвинути успіх у Приазов'ї, бойовики захопили важливий залізничний вузол Дебальцеве, в якому брали безпосередню участь російські військові.

Мінськ-2

Конфлікт на сході України набував загрозливих масштабів – під ударом опинилася безпека всієї Центральної Європи.

Пі лютого 2015 року в Мінськ прибули учасники нормандської четвірки, цій зустрічі передував візит Ангели Меркель і Франсуа Олланда в Київ і Москву, де вони готу-

вали ґрунт для досягнення домовленостей. Переговори в столиці Білорусі тривали 16 годин, уже пізніше в мемуарах Олланд напише, що Путін погрожував Порошенку «розчавити українську армію» і намагався одержати перевагу.²⁹

Але українським військовим вдалося уникнути де-бальцівського котла, що дало Києву потрібні аргументи за столом переговорів у Мінську. Після погодження 13 пунктів **Комплексу заходів щодо виконання Мінських угод** учасники зустрічі роз'їхалися, не провівши спільної пресконференції чи брифінгу.

12 лютого 2015 року документ було підписано тими самими особами, що підписали Мінський протокол у вересні 2014 року. 17 лютого 2015 року Комплекс заходів щодо виконання Мінських угод схвалила як матрицю врегулювання на Донбасі Рада Безпеки ООН, і ця оперативність є свідченням ставлення США до документа, що став показовим прикладом гібридної дипломатії.

Історичне значення Мінських домовленостей полягає в тому, що вони різко знизили інтенсивність бойових дій на Донбасі, дозволили Збройним силам України виграти час для зміцнення своїх позицій. За три з половиною роки після їх підписання на сході України не раз спостерігалися спалахи бойової активності, але українські військові відновили контроль над рядом населених пунктів. Сторони протистояння так і не почали виконання домовленостей, не зумівши досягти стабільного припинення вогню. Але українські частини вже не несли таких втрат у зіткненнях, як до лютого-2015. Зник і ризик повернення російських частин до лінії розмежування.

²⁹ Магда Є. «Третій Мінськ іде. Чого чекати на Донбасі». Корреспондент.net. URL: <https://ua.korrespondent.net/ukraine/4031351-tretii-minsk-ide-choho-chekaty-nadonbasi>

Отриманий перепочинок був використаний цілком ефективно, і **18 січня 2018 року** Верховна Рада прийняла Закон України «Про особливості державної політики щодо забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях в Донецькій і Луганській областях». У цьому документі Росія названа агресором, на неї як окупанта покладено відповідальність за те, що відбувається на тимчасово окупованій території України.

На зміну Антитерористичній операції прийшла операція Об'єднаних сил, права й можливості військових у безпосередній близькості від зони зіткнення з бойовиками суттєво розширилися. Змінився і бюджет Міноборони.

Так, якщо у 2014 році бюджет Міноборони становив 27 млрд. грн., то у 2015 році – 42 млрд. грн.; у 2016 році – 57 млрд. грн.; у 2017 році – 64 млрд. грн.; у 2018 році – 86 млрд. грн. Бюджетом України на 2020 рік було передбачено вже 245 млрд. грн., а на 2021 р. – 5 % ВВП України.

Оцінюючи наведені факти щодо ситуації на Донбасі, можемо констатувати: **Мінські домовленості (Мінський протокол від 5 вересня 2014 року, Мінський меморандум від 19 вересня 2014 року та Мінський комплекс заходів від 12 лютого 2015 року)** продовжують слугувати основою роботи нормандського формату.

Останній саміт нормандського формату відбувся 9 грудня 2019 року. У «Невідкладних заходах зі стабілізації ситуації в зоні конфлікту» формально лідери нормандської четвірки затвердили загальні узгоджені висновки. Документ складається з трьох пунктів: невідкладні заходи зі стабілізації ситуації в зоні конфлікту; заходи з

імплементатії політичних положень Мінських угод та подальші кроки. Третій пункт передбачав можливість скликання наступного саміту, де лідери обговорять, зокрема, й передумови проведення місцевих виборів в ОРДЛО.

Україна виступає за першочергове проведення виборів на Донбасі лише після припинення вогню, виведення військової техніки та озброєних формувань і повернення 408 км українсько-російського кордону під свій контроль. РФ вимагає проведення виборів на Донбасі, а лише потім виведення військ та повернення українсько-російської ділянки кордону.

У серпні 2021 р. Кабмін схвалив законопроект «Про засади державної політики перехідного періоду»³⁰. У ньому прописано алгоритм дій української влади на непідконтрольних територіях під час конфлікту і потім, після повернення їх під контроль України:

- **по-перше**, в законопроекті визначено, кого визнають членами «окупаційної адміністрації» і чим це загрожує (ст.10);
- **по-друге**, законопроект визначає категорію жителів територій, кому загрожує кримінальна відповідальність (ст 11);
- **по-третє**, передбачена категорія осіб, котрі попадають під люстрацію після деокупації (ст.11);
- **по-четверте**, у ст. 16 сформульовано 5 умов для проведення виборів;
- **по-п'яте**, ст. 34 передбачає право військових і всіх структур, що входять до Об'єднаних сил.

³⁰ Кабінет Міністрів схвалив проект закону про перехідний період. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/kabmin-shvaliv-proekt-zakonu-pro-perehidnij-period>

Аналізуючи законопроект Кабміну «**Про засади державної політики перехідного періоду**», відзначимо, що він неоднозначно оцінений різними політичними силами у Верховній Раді України, що цілком закономірно.

Також паралельно із підготовкою нормативно-правових документів органами державної влади ведеться активна розробка практичних дій щодо поетапного здійснення реінтеграції окупованих територій до складу України.

Зокрема Володимир Горбулін у книзі «**Как победить Россию в войне будущего**» викладає свою версію перемоги над Росією у війні майбутнього і називає 7 конкретних кроків до мети. Вони такі³¹:

Перший крок. Усвідомлення військово-політичним керівництвом держави факту, що сучасна війна – інша по суті, не схожа на ту, до якої готується Генеральний штаб.

Відомий новатор Маск відразу заявив, що у війнах майбутнього винищувачам, навіть сучасному американському F-35, нема шансів протистояти бойовим дронам, оснащеним системою штучного інтелекту. Війна між Азербайджаном і Вірменією лише підтвердила раніше зроблені висновки – чисельність армії й танків абсолютно неважливі в сучасній війні. Оперативно-тактичні ударні безпілотники BayraktarTB2, які Баку заздалегідь закупив у Анкари, дали змогу ЗС Азербайджану доминувати на полі бою.

Другий крок. Чітка ідентифікація ворога. Пошук його слабких місць на тлі шліфування національної ідеї загального опору.

³¹ В. Горбулін. Как победить Россию в войне будущего. – К: Брайт Букс, 2020. – 256с.

Україна не має стати заручницею оборонного планування. Ухвалення стратегії національної безпеки – перший позитивний крок, у якому реалістично відбито наше становище в системі координат.

Стратегія воєнної безпеки або, інакше кажучи, нова воєнна доктрина має чітко зафіксувати: Росія – наш ворог, і боротися з нею будемо так:

- формувати блок активних союзників України та створювати передумови антипутінської коаліції;
- витіснити РФ із ринків блокуванням одержання нею нових технологій;
- вести активну інформаційну політику;
- формувати свій асиметричний потенціал.

Третій крок. Визначення своїх асиметричних можливостей протидії агресору. Стратегія воєнної безпеки має сформувавши чіткий курс на формування дієвої системи асиметричної протидії. Це комбінований асиметричний щит, в основі якого ряд нових елементів.

По-перше, це можливості несилової протидії.

По-друге, розвинена система територіальної оборони.

По-третє, професійна армія, озброєна сучасною високотехнологічною зброєю, яка має у своєму складі велику кількість підрозділів спеціального призначення.

По-четверте, активне використання парамілітарних угруповань, приватних військових компаній і автономних диверсійно-розвідувальних структур, насичених сучасними озброєннями або їх елементами.

Четвертий крок. Створення системи несилової протидії.

Це основа української асиметрії. Такі засоби мають запобігти розгорнутому Москвою інформаційному терору, проведенню інформаційно-психологічних операцій

з використанням кібератак, соціальних мереж і засобів масової інформації. І, можливо, ще важливіше: запобігти низці вбивств, які російські спецслужби організують для залякування громадян своєї країни та іноземних держав, зокрема України.

Це розгалужений і вкрай складний спектр завдань, який змушує сконцентруватися на розвитку контррозвідки, розвідок і спеціальних інформаційних структур. Розуміючи, що війна Росії проти України продемонструвала відсутність чіткої лінії фронту, ми маємо створити на фундаменті наявних структур багаторівневу систему стримування, яка, зокрема, буде готова до реагування на випередження.

П'ятий крок. Створення і розвиток територіальної оборони.

Війна буде нелінійною такою мірою, що, цілком імовірно, у ній не буде поля бою та лінії фронту, які можна ідентифікувати. Відмінності між «цивільними» і «військовими», ймовірно, зникнуть.

Під час вирішення цього хитромудрого рівняння вирішена побудова територіальної оборони здатна збалансувати саму армію, створивши разюче ємний резервуар для мобілізаційного ресурсу й одночасно давши змогу розумно скоротити ЗСУ, зробивши їх по-справжньому високотехнологічними.

Шостий крок. Кардинальне реформування армії.

Сьогодні неможливо підходити до створення і розвитку армії за старими критеріями. І характер загроз, що змінився, і зміна форм та методів ведення воєн, і розвиток нових технологій – усе це потребує зміни підходів до військового будівництва. Збройні сили будь-якої держави перестають бути самостійною організацією – вони

стають ядром сил оборони, які виконують головну функцію, але, утім, інтегровані в загальну структуру військового потенціалу держави. Для реалізації нової військової стратегії необхідна передусім технологічна перевага, особливо, як уже згадували, в управлінні військами. По суті, потрібен перехід до єдиного поля бою. З цього слідує переконання, що для такої війни потрібен обізнаний воїн, який чітко знає своє місце в бойовому порядку.

У підсумку Україна має створити сучасну компактну армію на базі фундаментального переозброєння за високотехнологічними системами.

Сьомий крок. Досягнення технологічної переваги.

На жаль, у держави, яка воює, бракує ресурсів для реалізації такого плану, якщо говорити про великі масштаби. І все це на тлі технологічного виснаження сил оборони, і передусім армії. Це змушує під час оцінювання вітчизняних напрацювань орієнтуватися на певні критерії.

По-перше, поставити на чільне місце ті технології, які здатні вже сьогодні-завтра відповісти на життєві загрози для держави.

По-друге, орієнтуватися на технології, які можуть стати основою асиметричного щита, тобто технології нелінійної дії.

По-третє, віддавати перевагу тим технологіям, які забезпечать порівняно короткі цикли виробництва озброєнь і військової техніки після взяття їх на озброєння ЗСУ.

Для України вкрай необхідно почати готуватися до майбутніх воєн як до воєн майбутнього. І ця підготовка, зазначає В. Горбулін, має трансформуватися в пріоритетні державні програми переозброєння.

Перша держпрограма – вдосконалення системи управління ЗСУ та окремих озброєнь.

Друга держпрограма – розвиток сучасних систем радіоелектронної розвідки (РЕР) та радіоелектронної боротьби (РЕБ).

Третя держпрограма – розвиток державної системи ППО.

Четверта держпрограма – розвиток високоточних засобів ураження.

П'ята держпрограма – розвиток безекіпажних платформ і ударної робототехніки.

В Україні на рубежі 2020-2025 рр. є тільки два шляхи: або стати сильною державою, або зіштовхнутися з реальною небезпекою поглинання, – відзначав В. Горбулін у монографії «Донбас і Крим: ціна повернення».

Література до теми

1. Послання Президента України до Верховної Ради України про внутрішнє і зовнішнє становище України. URL: <https://www.president.gov.ua/news/poslannya-prezidenta-ukrayini-volodimira-zelenskogo-do-verho-64717>
2. Указ Президента України №121/2021. «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України» від 25 березня 2021 року. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/1212021-37661>
3. Кабінет Міністрів розробив Стратегію зовнішньої політики України на період 2021-2024 років для затвердження Радою національної безпеки і оборони (РНБО). URL: <https://ukranews.com/ua/news/781213-kabmin-rozrobiv-stratEGIyu-zovnishnoyi-polityky-ukrayiny-do-2025-roku>

4. Про Річну національну програму під егідою Комісії Україна – НАТО на 2021 рік. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/1892021-38845>
5. Саміт НАТО: Байден, розмови про ПДЧ для України та російська загроза. URL: <https://www.dw.com/uk/samit-nato-baiden-rozmovy-pro-pdch-dlia-ukrainy-ta-rosiiska-zahroza/a-57893970>
6. Закон України «Про особливості державної політики щодо забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях в Донецькій і Луганській областях». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2268-19>
7. Закон України «Про тимчасовий порядок місцевого самоврядування в окремих районах Донецької і Луганської областей» від 16 вересня 2014 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1680-18> Збірник наукових праць. Випуск I (24), 2020 52
8. Засідання Ради Безпеки ООН від 29 серпня 2014 року. URL: <https://www.unian.ua/politics/956607-zasidannya-radi-bezpeki-onn-translyatsiyu-zaversheno.html>
9. «Нас уже 37 мільйонів: статистика Кабінету міністрів». URL: <https://strana.ua/news/246011-skolko-naselenija-v-ukrajine-v-2019-hodu-pochemu-nas-stalo-menshena-11-millionov.html>
10. Виступ Президента України на загальних дебатах 70-ї сесії Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй. URL: <https://iraq.mfa.gov.ua/news/40500-vistup-prezidenta-ukrajini-na-zagalynih-debatah-70-ji-sesiji-generalnoji-asamblejiorganizaciji-objednanih-nacij>
11. Донбас і Крим: ціна повернення: монографія/ за заг. редакцією В. Горбуліна та інших; К.: НІСД, 2015. с. 128.
12. Горбулін В. Мой путь в зазеркалье. Не только путевые заметки. К.: Брайт Букс. 2019. С. 9-10.

13. В. Горбулін. Как победить Россию в войне будущего. – К: Брайт Букс, 2020. – 256с.
14. Загальні узгоджені висновки Паризького саміту в Нормандському форматі 9 грудня 2019 року / Офіційний сайт Президента України. URL: [https:// www.president.gov.ua/news/zagalni-uzgodzheni-visnovki-parizkogo-samitu-vnormandskomu-58797](https://www.president.gov.ua/news/zagalni-uzgodzheni-visnovki-parizkogo-samitu-vnormandskomu-58797)
15. Комплекс заходів з виконання Мінських угод. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2015/02/12/7058327/>
16. Чим закінчилися переговори в Мінську: документи і заяви сторін. URL: https://dt.ua/POLITICS/chim-zakinchilisya-peregovori-v-minsku-dokumenty-i-zayavistorin-164053_.html
17. Артёмов І. Виклики збройної агресії як каталізатор перезавантаження зовнішньої політики України // Міжнародний науковий вісник: зб.наук.пр./ред.кол. І.Вовканич та ін. Вип.1-2. Ужгород: ДВНЗ «УжНУ», 2019. С.67.
18. Тодоров І., Тодорова Н. Українські міжрегіональні відмінності в контексті російської агресії проти України в 2014-2015 рр. // Геополітика України: історія і сучасність: збірник наукових праць. Вип. 1 (14). / ред. кол.: І.В. Артёмов (голова) та ін. Ужгород: ДВНЗ «УжНУ», 2015. 236 с. С. 29-42.
19. Магда Є. «Третій Мінськ іде. Чого чекати на Донбасі» Корреспондент.net. URL: <https://ua.korrespondent.net/ukraine/4031351-tretii-minsk-ide-choho-chekaty-nadonbasi>
20. Власюк О. В., Кононенко С. В. Актуальні аспекти вдосконалення моделі національної безпеки України // Стратегічна панорама: щоквартальний науково-практичний журнал / за заг. ред. Горбуліна В.П. Київ, 2017, Вип. 1. С.17-23.
21. Декларація саміту «нормандської четвірки»: повний текст. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2019/12/10/7104049/>

22. Розвідка Міноборони визначила чотири ймовірні сценарії подальшої агресії Росії. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/30105646.html>
23. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 вересня 2020 року «Про Стратегію національної безпеки України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/392/2020#Text>

Інформаційні ресурси

1. Офіційний портал Верховної Ради України. URL: <http://rada.gov.ua/>.
2. «Дзеркало тижня. Україна». URL: <http://dt.ua/>.
3. «Європейська правда». URL: <https://www.eurointegration.com.ua/>
4. «Українська правда». URL: <http://www.pravda.com.ua/rus/>.
5. Центр Разумкова. URL: <http://razumkov.org.ua/ukr/journal.php>.
6. Науковий журнал «Стратегічна панорама». URL: <http://www.niss.gov.ua/catalogue>